

مقدمه موزه ملی ایران

موزه ملی ایران به عنوان موزه مادر، با گنجینه‌ای از ارزشمندترین یادگارهای تاریخ و تمدن ایران و جهان، مهدی پویا و مرکزی پژوهش گستر برای دانش پژوهان در علوم مختلف از جمله فرهنگ، هنر و تمدن و باستان‌شناسی از پیش از تاریخ تا شروع قرن معاصر است؛ و همین فرصت مغتنم در این بزرگ‌ترین گنجینه تاریخی است که توانسته الهام‌بخش پژوهش‌های بزرگ در ایران و فراسوی مرزها باشد.

مجموعه کتب و نسخ خطی موجود در موزه ملی ایران از زمره مجموعه‌های نفیس و بی‌نظیری است که دلالت بر هنرمندی و همکاری متعامل مذہبان، خطاطان و خوشنویسان، نقاشان، صحافان و کاتبان ایرانی دارد، و همچنین بیانگر اهمیت کتاب، صفحه‌آرایی و نسخه‌نویسی آن در بین هنرمندان ایرانی از گذشته‌های دور تا زمان حال است.

بررسی مجموعه فوق که از قرون اولیه اسلامی آغاز می‌شود، به تنهایی بیانگر سیر تحول هنر کتاب‌آرایی ایران است. کتاب حاضر که با تکیه بر تحقیقات و پژوهش‌های ارزشمند آقایان محمدرضا کارگر، عضو هیئت علمی مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری که به مدت یازده سال ریاست موزه ملی ایران را عهده‌دار بوده‌اند و همچنین دکتر مجید ساریخانی عضو هیئت علمی دانشگاه شهرکرد که سالها در بخش اسلامی موزه ملی ایران به پژوهش اشتغال داشته‌اند، گردآوری و نگاشته شده، با مشارکت سازمان محترم سمت و موزه ملی ایران به چاپ رسیده است. این کتاب می‌تواند نقش آموزشی بسزایی در زمینه هنر کتاب‌آرایی از صدر اسلام تا اواخر قاجار برای دانشجویان باستان‌شناسی و محققان هنر اسلامی داشته باشد؛ و همچنین توانسته است ضمن

معرفی بسیاری از آثار مرتبط با کتاب‌آرایی گنجینه اسلامی موزه ملی ایران، ارزشهای این مجموعه را نیز به نحو شایسته‌ای تجلی بخشد که تلاش مؤلفان در معرفی این آثار، با توجه به منابع محدود در این زمینه، اهمیت کتاب حاضر را دوچندان می‌کند.

امید است در آینده شاهد انتشار آثار باارزش بیشتری با الهام‌گیری از مجموعه آثار موزه ملی ایران باشیم. با آرزوی موفقیت برای نویسندگان این کتاب و به امید تلاش بیشتر برای همه پژوهشگران.

موزه ملی ایران

پیشگفتار

هنر کتاب‌آرایی^۱ که به آن هنرهای کتاب‌آرایی نیز گفته می‌شود، از شاخص‌ترین هنرهای اسلامی به شمار می‌آید که نشان‌دهنده اهمیت کتاب در تمدن اسلامی است. هرچند پیشینه نگارش به هزاره چهارم پیش از میلاد بازمی‌گردد، خلق و گسترش شیوه‌های جدید کتاب‌آرایی در دوران اسلامی به گونه‌ای بوده است که برخی آفرینش آن را در این دوران می‌دانند. همچنین آثار مکتوبی که از پیش از اسلام تاکنون به دست آمده است، به طور عمده از جنس گل، سنگ و در برخی موارد از جنس فلز است؛ زیرا در برابر عوامل تخریبی مانند رطوبت، آتش و غیره از ماندگاری بسیار خوبی برخوردارند. متأسفانه با وجود اینکه در دوران پیش از اسلام به ویژه در دوره ساسانی کتابهای زیادی مانند *اوستا*، *ارژنگ مانی* و غیره وجود داشته است، به دلیل اینکه جنس این کتابها از پوست یا سایر موادی که ماندگاری خوبی نداشته‌اند بوده است، از آسیب حوادث طبیعی و سایر حوادث مصون نمانده‌اند؛ تنها در برخی موارد آثاری از این دوران برجای مانده است، مانند اوراقی از کتاب *ارژنگ مانی* که تا حدودی چگونگی هنر کتاب‌آرایی در دوران پیش از اسلام را روشن می‌کند و این واقعیت را نشان می‌دهد که این هنر همواره مورد توجه بوده

۱. از نظر لغوی «کتابت» مصدر فعل ماضی کتَبَ و مضارع یکتُبُ می‌باشد که به معنی پوستی را به پوست دیگر وصل کردن است و در اصطلاح برای چیزهایی که از پی یکدیگر آورده می‌شوند نیز از همین واژه استفاده می‌شود و از این رو، از آن برای نگارش حروف و کلماتی که به هم متصل شده، از پی هم آورده می‌شوند، استفاده گردیده است. واژه «کتاب» نیز اسم فعل مذکور (کتَبَ، یکتُبُ) می‌باشد و در اصطلاح عبارت است از مجموعه‌ای از ورقه‌های کاغذ، پوست و غیره که با نخ یا وسیله دیگر به هم متصل شده باشند.

است. هنر کتاب‌آرایی اسلامی مانند بسیاری از هنرهای دیگر همچون سفالگری، فلزکاری، معماری و غیره ریشه در هنر پیش از اسلام دارد که در دوران اسلامی به طور چشمگیری گسترش یافته و به تکامل رسیده است.

مهم‌ترین دلیلی که موجب توجه به هنر کتاب‌آرایی در این دوره شده است، وجود قرآن کریم است که به دلایل مختلف اهمیت دارد.

قرآن کریم، کلام وحی و معجزه پیامبر (ص) از جنبه‌های مختلف اعم از نگارش، تزیین، قرائت و غیره مورد توجه جدی قرار گرفته است و همان‌گونه که قرائت آن با صوت زیبا توصیه شده، خوشنویسی و آراستن آن نیز همواره مورد توجه بوده است تا انسانها از این راه قداست و اهمیت آن را نشان دهند و به خداوند تقرب جویند.

از سوی دیگر توصیه‌های دین مبین اسلام به علم‌آموزی موجب شد تا کتاب و کتابت به شدت مورد توجه قرار گیرد تا جایی که در قرن چهارم و پنجم ه.ق. رنسانسی جهان اسلام را فرا گرفت. از آنجا که عموماً هنرهای تزیینی در فلسفه هنر اسلامی، جدای از چشم‌نوازی، جنبه کاربردی نیز داشته است، هنر کتاب‌آرایی نیز به عنوان یکی از هنرهای تزیینی، تأثیر زیادی بر فهم بهتر مطالب داشته است و با متن همخوانی بسیار دارد. شایان ذکر است که توجه به هنرهای کتاب‌آرایی مختص قرآن کریم نبوده است، بلکه همواره تمامی کتابها اعم از مذهبی، ادبی، علمی و تاریخی از آن بهره‌مند بوده‌اند.

هنر کتاب‌آرایی موجب شده است تا هنرهای خوشنویسی، تذهیب و تشعیر، نگارگری و مصورسازی نسخه‌های خطی، تجلید و صحافی، جدول‌کشی، کاغذسازی، رنگ‌سازی و غیره به بهترین شکل توسعه یابند و هر یک از این هنرها در حوزه‌های مختلف تمدن اسلامی (متناسب با ذائقه هنری و پیشینه هر یک از این حوزه‌ها) به بهترین شکل بروز کنند، به گونه‌ای که در طول چهارده قرن که از عمر کتاب‌آرایی می‌گذرد، مکتبهای بسیاری را در درون هر یک از این حوزه‌های هنری، پدید آورده است، به طوری که در حوزه‌های مختلف آن مانند خوشنویسی، شاهد نوآوری‌هایی هستیم.

همچنین در بعضی از دوره‌ها، برخی از هنرهای کتاب‌آرایی به عنوان هنری مستقل، هویتی مستقل یافته‌اند که مهم‌ترین آنها هنر نگارگری است و امروز نیز بدون قرار گرفتن در صفحات کتاب به صورت کاملاً مستقل بیان می‌شود.

حاصل چهارده قرن تلاش هنرمندان در عرصه کتابت و کتاب‌آرایی، انبوهی از آثار گران‌سنگ با موضوعات مختلف است که منشأ تحولات بزرگ علمی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و غیره بوده‌اند و مجموعه‌های بسیار زیبایی از هنرهای تزئینی را خلق کرده‌اند که هم ثروتی بی‌نظیر برای موزه‌ها و سایر مجموعه‌های باستانی و هم پشتوانه‌ای بی‌همتا برای تمدن اسلامی ایران است.

در این کتاب تلاش شده است تا موضوعات مختلف هنر کتاب‌آرایی، با نثری روان در پنج فصل شامل صفحه‌آرایی، خط و کتابت؛ تذهیب و تشعیر؛ مصورسازی نسخه‌های خطی؛ تجلید و درنهایت مواد و ابزار کتاب‌آرایی تنظیم گردد. شایان ذکر است که مبحث صفحه‌آرایی نسخه‌های خطی، تعمداً در ابتدای فصل اول گذاشته شده است تا محققان گرامی ابتدا با صفحه‌آرایی نسخه‌های خطی آشنا شوند ولی توضیح کامل و مشخص اصطلاحات صفحه‌آرایی را به فصل دوم موکول کرده‌ایم و در آن فصل به توضیح هنرها و اصطلاحات هنری‌ای که موجب شکل‌گیری صفحه‌آرایی نسخه‌های خطی گردیده است، پرداخته می‌شود.

در اینجا جا دارد تا از مدیریت محترم سازمان «سمت» و تلاشهای صادقانه سرکار خانم ربانی که در ویرایش این اثر زحمات فراوانی کشیده‌اند و نیز گروه باستان‌شناسی دکتر سرفراز، که نقشی اساسی در تألیف این کتاب داشته‌اند، و جناب آقای کائید جهت پیگیریهای دلسوزانه تشکر کنیم؛ همچنین از رئیس موزه ملی ایران، جناب آقای «داریوش اکبرزاده» و نیز همکاران موزه ملی در بخش اسلامی که اجازه استفاده از تصاویر گنجینه اسلامی را میسر ساختند، قدردانی می‌نماییم. امیدواریم که ان‌شاءالله با نقدهایی که صورت می‌پذیرد شاهد کامل‌تر شدن این کتاب در چاپهای بعدی باشیم.

محمد رضا کارگر

مجید ساریخانی